

Vermes Gábor

A tradicionalizmus és a felvilágosodás keveredése Magyarországon a 18. század második felében*

KÖZHELYES MEGÁLLAPÍTÁS, hogy a történészek többféleképpen szemlélik a múltat. A kialakuló összkép ettől még nem lesz feltétlenül kaotikus, mivel a fogalomhasználat élesen elválasztja az egyik történészt a másiktól. Tekintsünk el ezúttal a történetírás számos lehetséges módjától, hogy e dolgozatban a magyar historiográfiában jelentősebb szerepet játszó választóvonalakra koncentrálhassunk.

A 18. századi Magyarország ábrázolásának egyik módja az, hogy a rendeket, felekezeteket és szellemi áramlatokat elválasztó, élesnek feltételezett határvonalakat hangsúlyozzuk. Ennek a megközelítésnek a „szépsége” tagadhatatlan egyszerűségében rejlik, és még vonzóbbá teszi az eljárást, hogy a történészek hajlamosak ideológiai töltettel ellátni mondanivalójukat, feleltetni némely fogalom jelentőségét és elhanyagolni – vagy akár teljesen figyelmen kívül hagyni – másokét. Az ideologikus megközelítés tekintélyes múltra tekint vissza Magyarországon, ám sokkal inkább jellemzi a modern Magyarország kutatóinak munkáit, mint a medievisztikát vagy a kora újkor történetírását. A történészek világnézetüknek megfelelően kerestek előképeket, például a két világháború között Szekfű Gyula úgy látta, hogy a katolicizmus és a Habsburg-dinasztia a 18. századi Magyarországon elősegítette a fejlődést, ezzel szemben Mályusz Elemér szerint a protestantizmus volt minden említést érdemlő fejlődés forrása. Bár mindketten kiváló történészek voltak, és sok esetben helyesek voltak ítéleteik, ők is ideológiai megfontolásaik szerint válogattak a tények közül.

* Előadásként elhangzott 2006. május 3-án, University of London, School of Slavonic and East European Studies.

A második világháború után, a sztálinista időszakban a vulgármarxista megközelítés ellentmondást nem tűrően próbálta átformálni az álmos magyar városkák többnyire német, konformista polgárait osztályöntudattal rendelkező, a feudalizmus ellen nagy elánnal küzdő burzsoákká. Az 1960-as évek közepétől sok nagyszerű történész igyekezett túllépni ezeken a korlátokon, bár e kísérletek nem jártak teljes sikerrel. A folyamat egy új ortodoxia kialakulásába torkollott, amelyet a haladás ortodoxiájának nevezhetünk. Ez pedig abban állt, hogy a haladó eszméket és teljesítményeket kiemelték történeti kontextusukból a korszak vezéreszméiként és jellegzetes teljesítményeként mutatva be őket. Tudatosan vagy sem, ez egy prezentista kísérlet volt, amely nemcsak a szerzők haladás iránti szimpátiájának felelt meg, de lehetővé tette, hogy kapcsolatot teremtsenek a 18. század fejleményei és a 19. századi liberalizmus között. A probléma nem az volt, hogy ezeket a haladó hagyományokat tisztelték, hanem hogy ezek 18. századi szerepét felnagyították. Jelentőségüket azonban nem vizsgálhatjuk teleologikusan, hanem csakis történetileg, a korszak társadalmi, politikai és intellektuális valóságának tükrében.

Egy másik megközelítésmód ezeket a buktatókat úgy kerüli ki, hogy a jelenségek komplex interakcióit vizsgálja, és tartózkodik attól, hogy éles választóvonalakat húzzon a közéjük. *„Nincs egyetlen vezérfonal [a 18. században – V. G.],”* írta T.C.W. Blanning, *„amelyet megelve felgombolyíthatjuk az egész szőnyeget, hanem inkább számos kikopott rojt van, amelyek elvezetik az olvasót az egymásba illeszkedő és összejátszó jelenségek hálózatahoz.”* Thomas Munck pedig azt állapította meg, hogy *„egymás tiszta antitéziseként kezelni a felvilágosodást és az ellenfelvilágosodást vallási vagy bármilyen más kérdés kapcsán, gyakran semmi haszonnal sem kecsegtet.”*¹ Amint dolgozatom címe is tükrözi, magam is ennek az iskolának az álláspontját vallom.

A 18. századi Magyarország históriájának kutatása során egyének szintjén gyakran találkoztam a tradicionalizmus és a felvilágosult eszmék keveredésével különböző formákban és eltérő arányokban. A félreértések elkerülése végett: nem azt állítom, hogy e kettő homogén masszává elegyedik, vagy hogy éles választóvonalak feltételezése minden esetben értelmetlen lenne. Írásom címe mindössze arra a jelenségre utal, hogy a 18. századi attitűdök és viselkedési minták gyakran komplexek voltak és sokkal kevertebben jelentkeztek, mint azt korábban állították. Érdekes módon a 20. század második felében tevékenykedő történészek, ugyan ragaszkodtak a szigorú kategorizáláshoz, időnként mégis bizonyosságot tettek arról, hogy ösztönösen belelátanak

¹ BLANNING, 2000. 2., MUNCK, 2000. 11.

a múlt – nem éppen magától értetődő – realitásaiba. H. Balázs Éva szerint például, „nehéz megkülönböztetni ki az, aki a haladást igényli, és ki az, aki csak görcsösen ragaszkodik a rendi előjogokhoz az 1790. évi tiltakozó mozgalomban”.²

A 18. századi Magyarországon a köznemesség adta a politikai jogokkal bírók tömegét, legbefolyásosabb rétegük a *bene possessionati* volt. Az arisztokraták ugyan fontos szerepet játszottak a bécsi udvarban és a diétákon, de a *bene possessionati* ellenőrizte a vármegyéket. 1711-től, a Rákóczi szabadságharc befejezésétől II. József kivételével minden Habsburg uralkodó tiszteletben tartotta a központi kormányzat és a megyék közötti hatalommegosztást. Az előbbi intézte a kül-, a pénz-, had- valamint a felsőbb bírósági ügyeket, míg az utóbbi gyakorolta a helyi hatalmat, beleértve a vármegyei nemesség által törvénytelennek tartott királyi rendeletek végrehajtásának tartós megtagadását is. A vármegyék sok tekintetben önálló egységet képeztek, és az őket irányító nemesek világnézete teljességgel tradicionalistának tekinthető. Hitték abban, hogy mint a honfoglaló pogány törzsek és a törökök ellen harcoló, Európát védő magyarok egyenes ági leszármazottai, történelmi jogon vezethetik a vármegyéket. Egyfajta állandóságtudatuk volt: nem tettek különbséget múlt, jelen és jövő között, mivel számukra az egyik észrevehetetlenül a másikba folyt. Ez a felfogás természetesen nem csak Magyarországon volt megtalálható, de a fentieket valló nemesség Magyarországon játszott központi szerepe nagyon is kivételes.

Ez a társadalmi csoport az állandóság bármiféle repedését érthetően zavaronak, talán egyenesen felforgatónak tartotta. Számukra bármilyen külföldi befolyás veszélyesnek tűnhetett. A híres jelmondat, az „*extra Hungariam non est vita*” a nemzeti önhittség elnyűtt álarcává vált a változástól való félelmet leplezendő. A mondás a wittenbergi egyetemen tanuló magyarországi németektől és szlovákoktól került Magyarországra a 17. század második felében.³ Eredetileg Magyarországhoz való kötődésüket fejezte ki hetvenkedés vagy bármiféle etnikai tartalom nélkül, idővel azonban elnyerte közismert, önelégült jelentését. És bár szokványossá vált annak kinyilvánítása, hogy Magyarország szüntelen kíváncsiság, mi több, irigység tárgya Európa összes többi nemzete számára, a nemesség műveltebb csoportjai ösztönösen tisztában voltak azzal, amit később Edmund Burke fogalmazott meg oly nagyon zseniálisan: „Egy állam, amely nem rendelkezik a változtatás eszközeivel, a konzerválás eszközei nélkül való.”

² H. BALÁZS, 1967. 151.

³ TARNAI, 1969.

Montesquieu 1728-ban ellátogatott Magyarországra, és jelen volt a pozsonyi országgyűlésen. A magyar nemességről pozitív benyomásokat szerzett, amit csak megerősített a nemések 1741-ben tanúsított lovagiassága, amikor a Monarchiát a poroszok fenyegetése majdnem végveszélybe sodorta, és a magyar nemések Mária Terézia megmentésére „életüket és vérüket” ajánlották. Említést érdemel, hogy e gesztus a barokk színházi hagyomány legdrámább vonulatába illeszkedik, ugyanakkor tanulmányomnak nem célja, hogy feltárja az esemény értelmezéseit és ezek következményeit. Szempontunkból az a fontos, hogy Montesquieu becsületesnek érezte e nemességet, amely az ő számára, és most Péter Lászlót idézem, „*nélkülözhetetlen volt egy monarchiában*”. Nem csoda, hogy 1748-ban megjelent könyve, a *L'esprit des lois* (A törvények szelleme), „*ennek a nemességnek a bibliájává vált nem sokkal megjelenése után*”. Montesquieu írásai győzték meg a nemességet, hogy az ő szokásjog-gyűjteményük, a *Tripartitum* valójában alkotmány, és úgy vélték, az uralkodó és az országgyűlés közötti szimmetria is Montesquieu nézetét tükrözte a hatalmi ágak megosztásáról. 1790 után – úgyszintén Montesquieu hatására – a *dietalis tractatust*, azaz a király és az országgyűlés közötti finom alkudozások folyamatát elkezdték törvényhozásnak tekinteni. Amiről Montesquieu és a nemesség is megfélemlkezett, az épp Montesquieu nevezetes alapelve volt „*akaratunk szabad gyakorlásáról*”, amely nyilvánvalóan nem érvényesült Magyarországon, hisz a lakosság döntő többsége jobbágyi kötöttségek között élt.⁴

Ócsai Balogh Péter az 1790–1791-es országgyűlésen a nemesi követek vezéralakjaként Rousseau *Du Contrat Social*-ját (*Társadalmi szerződés*) oly módon használta fel a nemesség követeléseinek alátámasztására, hogy Rousseau uralkodóval szerződéses viszonyban lévő „népét” azonosította a nemességgel, és követelte a szerződés újratárgyalását, méghozzá lényegében a nemesség diktálta feltételekkel. Peter F. Sugar szerint, „*ugyan Montesquieu, Voltaire és Rousseau voltak a legnagyobb hatású francia szerzők Magyarországon, [...] mégis sok minden, ami Magyarországon a 18. században újnak, forradalminak tűnt, voltaképpen régi, reakciós volt ...*”.⁵ Mind Montesquieu, mind Rousseau esetében azt látjuk, hogy művelt nemések a nyugatról kölcsönzött eszméket konzervatív célok elérésére, partikuláris előnyök kivívására használták és az intellektuális kölcsönvétellel egyidejűleg adaptálták is ezeket. Maga az erőfeszítés ugyanakkor azt az igényt is jelezte, hogy céljaikat a felvilágosodás retorikájával legitimálják.

⁴ PÉTER, 1995. 77–83., MONTESQUIEU, 1965. 111.

⁵ BENDA, 1978. 352–353., SUGAR, 1958. 336., 354.

Hasonlóképpen az 1790–91-es diéta sem múlt el reformok nélkül. A parasztság jogaival kapcsolatos Mária Terézia- és II. József-féle rendeleteket megerősítették, a kínvallatást eltörölték, és ezentúl a nem nemesei jogállásuk is fellebbezhettek a halálos ítélet ellen. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy, habár a katolikus egyház megőrizte államegyházi funkcióját, az evangélikus, a református, a görög katolikus és az ortodox egyház is megközelítőleg azonos jogokat kapott. Ugyanakkor a nemesség hatalma lényegében éppoly szilárd maradt, mint annak előtte. Igaz ugyan, hogy az országgyűlés felállított kilenc bizottságot azzal a céllal, hogy további reformokat dolgozzon ki, de a bizottságok munkája – noha nagyszámú javaslat keletkezett – a tradicionalista konzervatívok ellenállása miatt akadozott. Idővel a progresszív javaslatokat adacta tették, hagyták elsorvadni, majd kimúltni.⁶

A lengyel nemességekkel való összehasonlítás érdekes párhuzamokkal szolgál. „A késő középkori és kora újkori magyar és lengyel – litván monarchiák,” írta R. J. W. Evans, „több tekintetben rendkívüli egybeeséseket mutatnak”. Ilyen például a szejm és a diéta, valamint a két nemesség mentalitása közti feltűnő hasonlóság. Igaz, a lengyel nemesség, a szlachta a 3. században a Fekete-tenger északi részén élő harcos nép, a szarmaták leszármazottainak gondolta (pontosabban képzelte) magát, míg a magyar nemesek – ugyancsak kieszelt – hun eredetükkel kérkedtek, ám mindkét esetben igaz, hogy „a nemesi patriotizmus kizárólagos, atavisztikus és ritualizált volt”.⁷ Hasonló volt az a tisztelet is, amelyet a magyar nemesség és a szlachta képviselési intézményei és a jog iránt tanúsított. Ezenfelül a 18. században mindkét ország nemessége magába zárkózott. A magyarok esetében az eredetmítosz védekező lépés volt a nyugatról érkező, – érzésük szerint – fenyegető változások ellen, míg a lengyeleknél az eredetmítosz az ország 17–18. századi viszontagságos, már-már anarchiába torkolló állapotának következményeként értelmezhetjük. A nemesség tömegei mindkét esetben eltökélten védelmezték kiváltságaikat, ahogy a lengyelek nevezték, az „arany szabadságot”.⁸ A szlachta győzedelmes hódítókat látott a szarmatákban, ami a felsőbbség érzésével töltötte el őket nemcsak a saját parasztságukkal, de más nemzetekkel szemben is. Ebből a tudatból következett egy jó adag „színpadiasság [...], a ruházat, a retorika és a szokások színessége és keletiessége, ami ugyan biztosította a szlachta tartós kulturális egységét az egész Rzeczpospolitában, de képtelenné tette a lengyel nemes-

⁶ PAJKOSSY, 1985. 169–173.

⁷ EVANS, 2001, 29–30.

⁸ LUKOWSKI, 1991. 8., 86.

séget az alkalmazkodásra. Ez a sajátos kultúra elválaszthatatlanná vált az »arany szabadságtól« és az intoleráns katolicizmustól.”⁹ A nemességnek, a lengyelországi helyzethez hasonlóan, Magyarországon is grandiózus képzei voltak önmagáról, miközben rettegett saját világméretű összeomlásától, a külső és belső ellenségek fenyegetésétől.

Az egybeesések mellett, azért jelentős különbségek is mutatkoztak a lengyel és magyar nemesség helyzete között. Az esetenkénti barokk szóáradatok Magyarországon nem vetekedhetnek a szüntelen lengyelországi szarmata túlzásokkal. A magyar nemesség monarchizmusához képest a szlachta republikanizmusa korántsem volt stabilizáló hatású. Épp ellenkezőleg. Richard Butterwicket idézve: mivel „a középkori privilégiumokat a polgári erény klasszikus republikánus eszméivel ékesítették fel [...], amint ez a politikai kultúra érni kezdett, beállt a stagnálás, és utána hanyatlás következett.”¹⁰ A lengyel nemesség ugyan mélyen tisztelték intézményeiket és törvényeiket, királyaik mégis gyengék maradtak.¹¹ Következésképp: amíg a lengyel állam hanyatlott, addig a magyar nemesség hűsége az uralkodóhoz – dacára gyakori makacs önzésüknek – végeredményben erősítette az államot, kivéve II. József uralmának utolsó néhány évét és II. Lipót országlásának első néhány hónapját.

További lényeges különbség fedezhető fel a *bene possessionatus* köznemesség és az arisztokrácia hatalmi viszonyaiban. Mindkét országban feszültség volt a két réteg között, ám míg Magyarországon a megyék irányítását az előbbi tartotta kézben, Lengyelországban a 16. századtól kezdve „néhány család befolyása hatalmassá duzzadt [... és] ennek a szűk elitnek a roppant gazdasági és politikai hatalma a gyakorlatban aláásta a szlachta tagjainak elvi egyenlőségét,” azonban az alsóbb nemesség hangját sem lehetett teljesen elfojtani, így állandóan mágnásellenes kifakadások ötlenek szemünkbe.¹²

Volt azonban egy ironikusabb színezetű különbség is. A 1720-as évekre Lengyelország helyzete katasztrófálissá vált. Robert Frost tagadja, hogy a mágnás elit képes lett volna oligarchikus módon gyakorolni a hatalmat, mivel ehhez szerinte túlzottan instabil volt, így – az ő szavaival – 1721-re „anarchikus patthelyzet” állt elő: „a Rzeczpospolita nemzetközi helyzete elkeserítő volt, politikai rendszere megbénult, gazdasága tönkrement”.¹³ A helyzet olyan kilátástalan volt, hogy a lengyel nemesség egyre nagyobb hányada nem látott más alternatívát

⁹ BUTTERWICK, 1998. 26.

¹⁰ BUTTERWICK, 1998. 5.

¹¹ LUKOWSKI, 1991. 86.

¹² FROST, 2006. 203–204., 214–215.

¹³ FROST, 2006. 216.

a reformokon kívül. A reformerek eltökélten törekedtek arra, hogy a gyenge választott királyságot erősebb, végrehajtó hatalommal bíró alkotmányos monarchiára cseréljék. Ez a mozgalom az 1791. május 3-i alkotmányban érte el csúcspontját, amely a nemzet – ez Lengyelország összes lakosát jelentette! – szuverenitásából indult ki. Bár a nemesség valójában továbbra is megőrizte vezető szerepét, „a nemesi nemzet régi, rendi teóriája menthetetlenül túlhaladottá vált”.¹⁴ Ezzel szemben Magyarországon a rendi hatalomgyakorlás feltételei sohasem romlottak meg ennyire: a Habsburg-ház reformjai, Bécs oltalma minden lehetséges külföldi fenyegetéssel szemben biztosította a stabilitást, és ezt még a nemesek ellenállása sem tudta aláásni. Ugyanakkor a nemesség biztos kézzel uralta a vármegyét, így a „reformnyomás” sokkal csekélyebb maradt, mint Lengyelországban. Következésképp a magyar nemesség az 1790–91-es országgyűlésen – kisebb módosítások árán – meg tudta őrizni hatalmát. Ugyan a protestáns, a görög katolikus és a görögkeleti egyházakat csaknem egyenjogúsították a római katolikus egyházzal, ami igen jelentős változásnak számított, ám maga a nemesség nem volt felekezetiileg homogén.

Magyarországra vonatkozóan a következő kérdést kell feltennünk: ha a felvilágosodás magyarországi bajnokai nem akarták, és nem tudták messzemenően megreformálni az országot, milyen eredménnyel sikerült legalább néhány elképzelésüket megvalósítaniuk? Tulajdonképpen csupán két terület maradt, ahol nem volt teljesen kizárt a változtatás lehetősége: a vallási türelem, valamint a magyar nyelv és kultúra ügyének előmozdítása. Ezekben a kérdésekben keveredtek, keveredhettek a tradicionalista és a felvilágosult eszmék.

Ahhoz, hogy tisztán lássuk ezt a folyamatot, hangsúlyozni kell egy fogalmat, amely – méltatlanul – többnyire kevés helyet kap a korszakról szóló szakirodalomban: a szekularizációt. C. John Sommerville *The Secularization of Early Modern England* című könyvében elismerően említi Keith Thomas *Religion and the Decline of Magic* című munkáját. „Keith Thomas jegyzi meg, hogy a szekularizációt mindeddig nem sokat tanulmányozták. Nem éppen az érdeklődés hiánya miatt, hanem mert a szekularizáció oly széles, diffúz, tautologikus, sőt ellentmondásos fogalomnak tetszett, hogy a történészek elvesztették türelmüket tanulmányozásakor. Igaz, azóta sem mondhatnak le e fogalom használatáról, ám mindenesetre csínján bánnak vele.”¹⁵ A fő probléma nem a meghatározásában rejlik, hisz az egyszerűen elintézhetjük: „a szekularizáció a vallásos gyakorlatok, intézmé-

¹⁴ FROST, 2005. 219–220.

¹⁵ SOMMERVILLE, 1992. 3.

nyek és hit fokozatos visszaszorulására utal,"¹⁶ hanem e folyamat természetének és történeti jelentőségének pontos megállapításában. A szekularizáció időben persze megelőzte a felvilágosodást, hiszen a vallások és egyházak által dominált társadalmakban felvilágosodott nézetek legfeljebb szórványosan jelentkeztek. A 18. század második felében viszont a szekularizáció és a felvilágosodás már mintegy kart-karba öltve tört előre, noha mindkettővel, de főleg a felvilágosodással szembeni ellenállás mindenütt erős maradt.

Felvilágosodás nem létezhetett szekularizáció nélkül, de fordítva ez már nem vagy legalábbis nem minden esetben igaz. A szekularizáció nem jelentett feltétlenül keresztényellenességet (a francia példa nem volt minta más országok felvilágosodási mozgalmai számára), de számos esetben jelezte a vallási vakbuzgóság csökkenését, valamint a vallásos értékek jelentőségének csökkenését a világi értékekhez képest. Jó példa erre a Habsburg-dinasztia országaiban az államszervezet korszerűsítése, amely szükségzerű volt ahhoz, hogy a birodalom meg tudjon felelni a porosz kihívásra. A korszerűsítést maga Mária Terézia kezdeményezte. Ő ugyan a felvilágosodás eszméinek ellenfele, hithű katolikus volt, ám egyházpolitikájában mégis az állam szempontjait helyezte előtérbe, és – különösen uralkodása második felében – az állam egysége és stabilitása érdekében valamelyest könnyített a magyarországi protestánsok helyzetén.

A jogász és politológus Joseph von Sonnenfels és Karl Anton von Martini dolgozta ki azt az elképzelést (Christian Wolff és Samuel von Pufendorf abszolutista eszméinek finomításával), mely szerint az emberek még kiskorúak, ezért erős vezetőre van szükségük, olyasvalakire, aki biztosítéka a jó kormányzásnak. Ez az úgynevezett kameralista gyakorlat volt a kormányzás alapelve Nagy Frigyes Poroszországában és Nagy Katalin Oroszországában is. Őket felvilágosult uralkodóknak tekinteni egyfajta egyszerűsítés, mert eklektikusan, csakis államuk erősségét szem előtt tartva válogattak az eszmék között. Mert például igaz, hogy Nagy Katalin személyes kapcsolatot ápolt Diderot-val, de amikor Oroszország gazdasági helyzetét kívánta javítani, sok ideát kölcsönzött a kameralistáktól is, aszerint, hogy mi felel meg leginkább a sajátos oroszországi viszonyoknak. Épp így „rögtönzött” máskor is, ha a körülmények megkívánták.¹⁷ A szekularizáció és a felvilágosultság közé tehát nem lehet feltétlenül egyenlőséget tenni. Alátámasztja ezt az is, hogy bár egyes tervezetekben – mint például az oktatásiakban – a felvilágosodás hatása

¹⁶ SMELSER–BALTES, 2001.

¹⁷ DE MADARIAGA, 1990. 176.

ugyan kétségtelenül megjelenik, a szabad vizsgálódásnak, magának az egyéni szabadságnak, tehát a felvilágosodás egyik alapelvének mégsem volt igazán helye az úgynevezett „felvilágosult” monarchiákban. Nincs mit csodálkozni ezen, hiszen – T. C. W. Blanning szavaival élve – a „szekularizáció kényszerített volt”¹⁸ a monarchikus és társadalmi stabilitás érdekében. A cenzúra Mária Terézia uralkodásának kezdetén a katolikus klérus kezében volt, és ez Magyarország esetében a királynő uralkodása végéig így maradt. De még az örökös tartományokban is, ahol a cenzúra a világi Gerhard van Swieten vezetése alá került, Machiavelli, Lessing, Voltaire és Rousseau több könyvét betiltották. II. József 1781-ben központosította a cenzúrahivatalt, ami ugyan engedményt jelentett az egyházzal kapcsolatos kérdésekben, de általában véve a cenzúra szigorú maradt, különösen pedig a politikai munkákat illetően. II. József valóban radikális reformjai és represszív intézkedései egyaránt abból a felfogásból vették eredetüket, amit Sonnenfels így fogalmazott meg 1770-ben: „A szabadság a vallás, az állam, a szokások és a gondolkodásmód ügyében igenis veszélyes.”¹⁹

Ugyanakkor a cenzúra élő gyakorlat volt a fejlett Angliában és Hollandiában is. Fenntartható-e akkor Dorinda Outram állítása, amely szerint „az alapvető ellentmondás [a felvilágosodásban – V. G.] az, amely a korlátlan vizsgálódás, valamint az állami és a társadalmi stabilitás megőrzésének igénye között feszül”?²⁰ Bizonyára létezett ez a kettősség, de összességében valószínűleg jobban zavarja a mai történetírókat, mint a kortársak legtöbbjét, akik nem kérdőjelezték meg a világi hatalmat. Hiszen ez utóbbi egyszerűen a korábbi századokban is uralkodó hercegek, királyok, császárok hatalmának fennmaradását jelentette. Mária Terézia, II. József, Nagy Frigyes és Nagy Katalin uralkodása így nem azt sugallta a felvilágosult kortársaknak, hogy ők önkényes zsarnokok, akiket megvetéssel kellene kezelni. Minthogy ezek az uralkodók új vagy legalábbis újnak tetsző eszközökkel, erős kézzel biztosították a stabilitást, még a filozófusok nagy része is dicsérte őket, mivel bennük is élt a stabilitás iránti igény, és féltek attól, hogy a mértéketlen szabadság káoszt szülhet.²¹

¹⁸ BLANNING, 2002. 13.

¹⁹ KÓKAY, 2000. 214–218.

²⁰ OUTRAM, 2003. 3.

²¹ „Bármekkora is legyen a szabadság mértéke” – írta a francia elit egyik kiemelkedő tagja, René-Louis D’Argenson – „akkora azért ne lehessen, hogy az általános rendet felforgassa”. IM HOF, 1994. 34. Vagy vegyük Kant Nagy Frigyesztől vett (!) híres kijelentését: „okosodjatok, amennyit akartok, de engedelmessédjétek”. KANT, 1997. 16.

A szekularizáció viszont bizonyosan nem hordozott magában efféle belső ellentmondást, mivel a szekularizáló államnak az egyházi gyámkodás alóli emancipálódás és a szabadság kiterjesztésének akadályozása egyaránt érdekében állt. A szekularizáció mindazonáltal nem korlátozódott csupán állami kezdeményezésekre, a század második felében a hétköznapiakban is új viselkedésminták megjelenéséhez vezetett. A *bene possessionati* nem zárközhatott el hermetikusan a külvilágtól. Fokozatosan módosultak az étkezési szokások, terjedt a kávé, a tea és a csokoládé fogyasztása, új típusú konyhaeszközöket kezdtek használni, sőt a lerészegedés régi szokását is egyre inkább helytelenítették. Ugyanakkor külföldi öltözeteket is hordtak, és olyan idegen táncokat is lejátszottak, mint például a menüet.²²

Fel kell tennünk azonban egy lényeges kérdést: vajon az új viselkedésformák feltétlenül együttjártak-e az új, szofisztikált eszmék elsajátításával? Határozott választ nemigen tudunk adni, mivel a merőben felszínes elfogadástól kezdve a tökéletes internalizálásig minden változat előfordult. „Az angolok külföldre mentek,” írja James Laver, „jelentős számú külföldi érkezett Angliába és sok francia elfogadta az angol ruhádivatot”. De, teszi hozzá Laver, bizonyos francia körök tovább mentek és csodálni kezdték David Hume-ot, a szkeptikus skót filozófust. Sőt, elhatározták, hogy mindnyájan filozófusokká lesznek, ami miatt így morgolódt az oda látogató brit államférfi, Sir Horace Walpole: „a szabadgondolkodás az egyén öncélú tevékenysége, bizonyos, hogy nem a társadalom javáért létezik.”²³

Ha eltekintünk a domináns retorikától, akkor is feltehető a kérdés: vajon Hume eszméi egyszerűen divatosak voltak, vagy tényleg hittek bennük? Az igazság valószínűleg a legtöbb esetben valahol a két szélsőség között volt. Ahhoz, hogy közelebbit mondhassunk a meggyőződés érvényesítéséről, meg kell vizsgálnunk életük más aspektusait. Norbert Elias, a civilizációs folyamat tanulmányozásakor lényegében nem tett mást, mint holisztikus megközelítést alkalmazott, amikor „az ember egymásrautaltságáról a viselkedés struktúrájával együtt, és valójában az ember egész személyiségéről a fejlődés egy adott fokán” írt, ami végül „a történelem és általában az emberi univerzum koherens képét” eredményezte.²⁴

A 18. század tényleges világában azonban sok esetben nem beszélhetünk „a történelem egységes képéről”, mivel bizonyos csoportok csak a külső díszeit vették

²² VÖRÖS, 1989. 759–760.

²³ LAVER, 1972. 8.

²⁴ ELIAS, 1982. 228., 319.

fel az új, „civilizált” viselkedésnek anélkül, hogy valamiben megváltoztatták volna saját, tradicionális gondolkozásmódjukat. A baltikumi német nemesek például, akik ebben a században már az orosz cár alattvalói közé tartoztak, büszkéek voltak arra, hogy autonóm intézményeik és hagyományaik – szemben az orosz szolgáló nemességgel – középkori gyökereűek, ugyanakkor „*német-oroszági társaikkal összevetve kitűntek műveltségükkel és modorukkal*”. Magyarország esetében is képtelenség azt gondolni, hogy a külföldről jövő kifinomult eszmék néhány évtized alatt felforgatták volna a nemesek mélyen gyökerező folytonosságtudatát, defenzív egotizmusát, nemzeti felsőbbrendűség-érzését, önelégültségét. Valójában, amint arra a költő-tábornok Gvadányi József az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című nevezetes satirikus költeményében is rámutat, némelyek (akik persze Gvadányi maró gúnyának elsenvedőivé váltak) szinte kizárólag a külső díszleteket kölcsönözték nyugatról. Gvadányi ugyan gyűlölte, de honfitársait is eléggé ismerte ahhoz, hogy tudja, csak az idejét vesztegetné azzal, ha olyan jelenséget tenne nevetségessé, amely „legjobb” esetben is csak szórványosnak volt mondható.²⁵

Azért szentelek ekkora figyelmet a szekularizáció eddig többnyire mellőzött problémájának, mert csak ennek vizsgálata magyarázhatja meg a 18. századi Magyarország egyik fő jellegzetességét: a tradicionalizmus és a felvilágosult eszmék keveredését. Bizonyos, hogy az elhatárolódás megmaradt, és ha meg is gyengült, nem vált semmissé, főképp a barokk kegyesség és annak minden érzelmessége, felvilágosodás-ellenes szelleme miatt. Elszántan küzdöttek a változások ellen protestáns oldalon is, a kálvinista ortodoxia mindenekelőtt debreceni hívei. A nemesség hajthatatlan állandósághoz való ragaszkodása miatt a társadalmi, gazdasági és politikai *status quo* sem volt semmiféle veszélyben. Mindazonáltal a szekularizáció talaján néhány kezdeményezés szárba szökkenhetett. Roger Chartiernál, aki külön fejezetet szentelt könyvében a szekularizációnak, a fogalom a „*dekrisztianizációval*”²⁶ azonos értelmű, azaz ő nem lépett túl a szószerinti meghatározásán. Azonban legalábbis Magyarországon, ahol a katolikus többség számottevő protestáns kisebbséggel állt szemben, a katolikus vagy a protestáns ortodoxia bármilyen, akár csak kismértékű gyengítése is – bizonyos határokon belül – fokozatos, kölcsönös felekezeti megbékélést és viszonylagos vallási türelmet eredményezett. E tolerancia terjedése csak részben következett abból, hogy a felvilágosodás bajnokai hirdették. Sokkal inkább az a széleskörű elvilágiasodás

²⁵ WHELAN, 1999. 18., 56., Gvadányi, 1790.

²⁶ CHARTIER, 1999. 92–110.

idézte elő, ami már a felvilágosult gondolatok terjedése előtt is érvényesült. Természetesen a türelem e két okát nem lehet mindig határozottan elkülöníteni egymástól. A lényeg az, hogy mindkettő a fanatizmus rosszallásához, ha nem egyenesen teljes elutasításához vezetett, elősegítve az eltérő hitűek közötti kapcsolatépítést, akik ugyanakkor akár rendíthetetlen tradicionalisták is maradhattak. Amint már láttuk, több újabb munka mutatott rá a tradicionalizmus és a felvilágosodás konvergens jellegére, és mosta el a kettő közötti különbségeket.²⁷ Ha – legalábbis bizonyos esetekben – valóban ez volt a jellemző, akkor a szekularizáció összekötő kapocsként szolgált, ami alkalmanként lehetővé tette a két fél közötti kommunikációt. Más megfontolások mellett Magyarországon tekintetbe kell venni azt, a nemesség körében egyre terjedő vélelmeket, hogy testületi érdekeik fontosabbak a felekezeti megosztottságnál. Ezenkívül a tradicionalisták is ráébredtek arra, hogy a felvilágosodás eszméivel szembeni együttes kiállásuk előnyei jelentősebbek, mint a folyamatos civakodás olyan ügyekben, amelyeket már ők maguk is idejétmúltaknak tartanak. Végül, de nem utolsósorban, az egyre inkább szekularizált környezet lehetővé tette a magyar nyelv fokozottabb használatát.

Az 1728–29-es országgyűlést követően a megosztó hatású vallási ügyek olyannyira háttérbe szorultak, hogy a katolikus és protestáns követek együtt harcoltak Bécs ellen az 1764–65-ös országgyűlésen. Marczali Henrik szerint a „XVIII. század utolsó harmadában kétségtelenül sokat vesztett erejéből, kívülről is szíttott tüzéből, a felekezeti gyűlölségnek nálunk századok óta hatalomra jutott szennvedélye”. Vörös Károly megerősítette ezt a nézetet: „a katolikus – protestáns ellentét [...] a század közepére gyakorlatilag elvesztette azt a jelentőségét, melyet a korábbi századokban játszott.” Igaz, a protestánsok teljes emancipációjára tett javaslat az 1790–91-es országgyűlésen újjáélesztette az ellenségeskedést, és sosem aludt ki teljesen, ugyanakkor „a felekezeti ellentétek még átmenetileg sem uralták a diétát”. A viták tehát nem fajultak el, hanem épp ellenkezőleg, az adómentesség kérdése és a hadiadó mértéke vált központivá az elkövetkező időszak diskusszióiban.²⁸ Mintha a protestánsok teljes egyenjogúsítása ellen küzdő katolikusok is rádöbbentek volna, hogy olyasvalami késleltetéséért kardoskodnak, ami idővel úgyis bekövetkezik majd.

²⁷ DUTU, 1989. 10., MUNCK, 2000. 11. Dutu szerint nem különültek el élesen a tradicionalizmus és az általa kozmopolitanizmusnak nevezett irányzat erői. Munck szerint „gyakran nem hasznos tiszta antitézisként elgondolni a felvilágosodást és az ellenfelvilágosodást sem a vallási kérdések, sem egybekapcsán”.

²⁸ MARZALI, 1907. 221., VÖRÖS, 1989. 720., SZIJÁRTÓ, 2005. 277–280.

Számos dokumentum utal meglehetősen problémamentes kommunikációra katolikusok és protestánsok közt. Ez nem volt teljességgel új jelenség, hisz mindig is voltak felekezeteken átívelő kapcsolatok. A katolikus megújulás tetőpontján, a 17. század első három évtizedében a protestáns Johannes Kepler jezsuitákkal érintkezett. A 18. század második felében csupán annyi történt, hogy az ilyen kapcsolatok száma az elvilágiasodás erősödése révén megnőtt. Marczali Henrik számára ez magától értetődő volt. Elvégre is, írta, *„mind ugyanannak az országnak a fiai voltak”*. Aztán áttért a részletekre: mint ugyanannak az országnak és országgyűlésnek tagjai *„ők mind elősegítették a folyamatot érintkezést”*. Marczali felsorolt több konkrét példát, melyek közül csak néhányat említünk: a jezsuita történész, Katona István nagyra becsülte, hogy könyveit protestánsok is olvassák. Amikor a katolikus grófot, Pálffy Károlyt beiktatták Zemplén megye főispánjának, a sárospataki református kollégium tanárai és tanulói is üdvözölték őt. Amikor éhínség tört ki, a bíboros-prímás Batthyány József, gondot viselvén a parasztjaira, nem tett különbséget protestánsok és katolikusok között. *„A vallási egyenletlenség”* – foglalta össze Marczali – *„amely végzetes lehetett volna a 18. század elején a magyarságra, 1780-ra nem volt többé veszélyes, hanem csupán bosszantó.”*²⁹

Szaitz Leó Mária szervita szerzetes, aki élete legnagyobb részében Egerben gyakorolta hivatását a 18. század utolsó évtizedeiben, egyaránt engesztelhetetlen ellensége volt a protestantizmusnak és a felvilágosodásnak. Négy kötetes *Igaz Magyar* című művében, amely 1785 és 1790 között jelent meg, a következő kirohanást olvashatjuk: *„Láttuk eddig, mi kívántassék ahoz, hogy valaki IGAZ MAGYAR légyen; elsőben tudniillik az, hogy Pápista, 's Római Katolikus légyen...”* Majd így folytatja: *„Más ítélettel kell mindazonáltal lennünk a' mostaniak [a mostani protestánsok – V. G.] felől; kik ezen tévelygésben születtettek, neveltettek, kik otthon az Attyoktól, Annyoktól, az oskolában a' Mesterektől, a' templomban a' Prédikátoroktól mind tsakis azt hallották, hogy az ő vallások az igaz Vallás...”*³⁰ Ennek ellenére 1790. február 27-én rendkívül barátságos hangú levelet írt a református Kazinczy Ferencnek, a felvilágosodás bajnokának. Ebben elküldte neki néhány magyar nyelvű versét, és köszönettel nyugtázta, hogy megkapta Kazinczy lapját, az *Orpheust*. Kazinczy pedig 1790. március 8-án egy másik lap szerkesztőinek írott levelében megdicsérte Szaitzot, azt mondván róla: *„a' szép Magyar tollú 's Magyar történeteinkben igen járatos Polemista”*.³¹

²⁹ MARCZALI, 1910. 297–300.

³⁰ MÁRIAFI, 1785. 90, 183–184.

³¹ KAZINCZY, 1891. 44., 46.

Utolsó példaként említeném meg két író ebből a szempontból tanulságos levelezését: egyikük, gróf Gvadányi József, rendíthetetlen katolikus traditionalista volt, másikuk, Péczeli József, református lelkész, Voltaire magyar fordítója. Levelezésük kifejezetten barátságos volt, Gvadányi dicsérte Péczeli verseit, visszaemlékezve arra az időre, amikor ő mint a hadsereg tisztje, Szatmár megyében állomásozva találkozott Szilágyi Sámuellel, a debreceni református kollégium tanárával, későbbi superintendenssel, akit bölcsnek és értelmesnek talált. Gvadányi bátorította Péczelit feltűnően felvilágosult folyóirata, a *Mindenek Gyűjtemény* publikálására még annak ellenére is, hogy a lapnak problémái voltak a cenzúrával.³²

Talán némiképp különösnek hat, hogy amikor a magyar nyelvnek és kultúrának a 18. század második felében bekövetkező terjedéséről beszélünk, kérdésünk mégsem a magyar, hanem a latin nyelvre vonatkozik: miért nem használták a latint ugyanolyan mértékben, mint a korábbi századokban? Elvégre a magyar nemesség ragaszkodása latinul rögzített jogaihoz és privilégiumaihoz, és az általuk a folytonosságra fektetett hangsúly elvben évszázadokra rögzíthette volna a latin használatát. „*Verbóczy Tripartituma*,” írta Péter László, „*minden más törvénynél jobban meghatározta a magyar jogot.*” Továbbá, Martyn Rady szerint Werbóczy volt az, aki a nemeseket olyan birtokosokként határozta meg, akiknek birtokukból származó jövedelme adómentes. Elméletben minden nemes egy és ugyanazon szabadsággal rendelkezett (*una eademque libertas*), ami, mint a szlachta „arany szabadságának” esetében, felölelte valamennyi kiváltságukat.³³

Anakronizmus volna az érett nacionalizmus eszméit keresni a 18. század előtti Magyarországon, ám az is tagadhatatlan, hogy protonacionalista érzelmek már korábbi időkben is léteztek. Míg az érett nacionalizmus megosztatlan lojalitást követelt, a korábbi időket a többirányú lojalitás jellemezte, bár az érett nacionalizmus sem érte el, hogy megszűnjék az emberek hajlama a többfelé kötődésre. Linda Colley híres kijelentése szerint „*az identitások nem olyanok, mint a kalapok. Az emberek képesek egyszerre többet hordani belőlük, és ezt gyakran meg is teszik.*”³⁴ A kora újkori Európában a lojalitást nem tetszőlegesen választották, hanem a szokás és az írott jog határozta meg. Mindenki, aki a Magyar Királyság alattvalója volt, a *gens Hungarica*-hoz tartozott, és közülük sokan úgynevezett *hungarus* lojalitásukkal nem etnikai hovatartozásukat

³² GVADÁNYI, 1788–1791. 148.

³³ PÉTER, 2005. 5., RADY, 2000. 1. 3., MAKKAJ, 1991. 81.

³⁴ COLLEY, 1992. 6.

fejleszték ki, hanem kötődésüket a szülő- és lakóhelyükként szolgáló országhoz. A legtekintélyesebb csoport, amelyhez tartozni lehetett, a *natio Hungarica* volt, a nemesek rendje. E csoport tagjait sokkal inkább a közös kiváltságok élvezete, mintsem a közös etnicitás vagy nyelv kötötte össze.³⁵ Bármiféle protonacionalista érzelmeknek e keretben kellett meglegnie helyét. Magyarországon ez erős vonzódást jelentett azon ország és lakosai iránt, amely harcha szállt az Oszmán Birodalommal, vagy a kor nyelvén fogalmazva megvédte a keresztény Európát a muszlim törököktől.³⁶ Nem számított, milyen nyelvet használtak ezek az emberek: a horvát Zrínyi Miklós éppolyan ünnepelelt hős volt, mint a magyar anyanyelvű Kinizsi Pál.

Nem kell tehát meglepődnünk azon, hogy a 18. század első feléből találunk olyan latin nyelven írt verseket, amelyek az ország hatalmasságát és lakosainak hősiességét magasztalták, és még 1790 és 1793 között is publikáltak egy latin nyelvű lapot, az *Ephemerides Budensem*-et.

Ennek sok cikke főképp nemesi olvasótáborát arra buzdította, hogy fejlessze a magyar nyelvet és kultúrát, különösen a színjátszást. Azt a nyilvánvaló ellentmondást, hogy a magyar kultúra terjesztésére latin nyelven buzdít a lap, a szerkesztők úgy magyarázták, hogy a latinnak komoly hagyománya van Magyarországon, és a legjobb eszköz arra, hogy azokat is elérjék, akik nem tudnak magyarul.³⁷ Nem voltak ezek rossz érvek, de egy lényeges momentumot elhallgat a lap: a nemesség maga is megosztott volt a nyelv kérdésében.

Amikor II. József 1784-ben meghozta nyelvrendeletét, amelyben a németet hivatalos nyelvvé tette Magyarországon, a nemesek vehemenssen tiltakoztak, de ezt közülük sokan nem a magyar, hanem a latin nyelv érdekében tették. Némelyeket a latin háttérbe szorítása azért rémített meg, mert ebben törvényeik és privilégiumaik önkényes lerombolásához vezető eszköznek láttak felfedezni. Mások szerint az ediktum azért veszélyeztette az ország jövőjét, mert aláássa a belső nyugalmat és békét. Sokatmondó, hogy néhányan a latint anyanyelvükként védték, mint átvett, meghonosodott nyelvet, melyet *patria lingua*-nak neveztek. Természetesen, érveltek néhányan, a magyar nyelvet is művelni illene mint *lingua maternat*. Ám a patriarchális társadalomban és családban felnőtt nemesek számára a nyelvnek a paterhez, az apához kapcsolása egyértelmű elsőséget élvezett női párjával szemben. Abban az esetben, ha a latin védelme eredménytelennek bizonyul, e nemesség

³⁵ SZÜCS, 1997. 337., BÍRÓ, 2005. 9–10.

³⁶ BENDA, 1937. 6–64.

³⁷ ALSZEGHY, 1942. 1–13., BALOGH-SZILÁGYI, 2005. 23–69.

a magyar nyelvet kívánta támogatni, ezt egyértelműen előnyben részesítve az általánosan megvetett némettel szemben. Ilyenformán elutasították azt a vádat is, hogy a magyar nyelv fejletlen lenne, és hogy csak parasztok használják. Mindazonáltal a magyar nyelv védelme csupán taktikai szükségszerűségből keletkezett, és a „*latin nyelv primátusának megőrzése ekkor még mindennél fontosabb volt*”.³⁸

Ezért elsősorban nem a megyei politizáló nemesség, hanem az írók és költők észlelték érzékeny „csápjaikkal” a magyar nyelv és kultúra előrenyomulását. Az anyanyelv (újra)felfedezése európai jelenség volt a „*a nyelv 18. század végétől kezdődő politizálódására*” reflektálva, ahogy R.J.W. Evans fogalmaz.³⁹ Evans esszéjéből kiderül, hogy ezen eszme különböző országokban különböző jelentésekkel bírt és eltérő következményekkel járt. Míg például Franciaországban az elit nyelvét fokozatosan alakígtatták és finomították, Magyarországon vagy Itáliában az anyanyelv pusztasága léte is kérdésesnek tetszett. Ahogy korábban rámutattunk, a felvilágosodás eszméinek terjedése lehetett a szekularizáció folyamatának egyik szándékolatlan következménye, de nem ez volt az egyetlen. Évszázadok vallási viszálykodása után a fokozatos szekularizáció nemcsak a fanatizmus erejét csökkentette, de – különösen az irodalmárok körében – új távlatokat is nyitott, kiszélesítette a mentális horizontot, új érdeklődést ébresztett. Ezek az írók és költők sokkal rugalmasabbnak és kalandvágyóbbnak bizonyultak, mint a nemességnek a társadalmi környezetbe sokkal mélyebben beágyazódott tömegei. Megkapó (és különösen igaz ez Magyarország esetében), hogy a fenti leírás nem csak a felvilágosodás bajnokaira illik, hanem a konzervatív, tradicionalista alkotókra is, ha nem is mindig ugyanolyan mértékben.

Amint azt Báróczi Sándor, Mária Terézia magyar testőrségének egykori tagja leírja 1790-ben kiadott, *A védelmeztetett magyar nyelv* című röpiratában, úgyszólván az egész atmoszféra változóban volt. A szerző utalt múltbéli sűrűlódásokra („*egyenetlenség és visszavonás*”) a felekezetek, sőt még a megyék és falvak között is, de aztán megemlítette, hogy „*az erkölcsöknek nagyobb szelídsege láttatnék valamely mosolygóbb jövőndőt ígérni*” és arra a következtetésre jutott, hogy egyedül „*csak Mária Terézia uralkodása alatt kezdtünk egy keveset pihenni, s ugyanő alatta kezdett a tudomány is közöttünk egy kevésésg lábra állani*”.⁴⁰ Ebben

³⁸ SOOS, 2005. 271–282., 289–293., 295.

³⁹ EVANS, 2004. 3.

⁴⁰ BÁRÓCZI SÁNDOR, 1984. 11., 12., 27–28. Az ő példája mutatja, hogy a szabadon áradó érzelmeket, melyek az akkoriban népszerű szentimentalizmushoz kötődtek, sokkal job-

a viszonylag kedvező légkörben még a javarészt a katolikus papság köréből verbuválódott tradicionalista költők is gyakran világi érdeklődést és érzelmeket mutattak. Két példával szolgálnék: Ányos Pál pálos szerzetes volt, akinek Mária Terézia iránti hódolatát csak II. József és reformjai iránt érzett ádáz gyűlölete múlta felül. Mégis, eltekintve a magyar múlt dicső tetteinek szokásos dicséretétől, magasztalja azt a fajta nagyságot, amely a szellem műveléséből ered, és megjövendőli, így biztosítani lehet a „nemzeti dicsőséget” a jövőben is.⁴¹ Baróti Szabó Dávid rendje 1773-as feloszlataáig jezsuita volt. 1795-ben kérvényezte az uralkodónál, hogy tiltsa be a gonosz könyvek olvasását, mert belőlük ered minden rossz. Ugyanakkor 1780-ban írt egy verset, amelyben Magyarország egyetlen egyetemének Budára helyezését magasztalja (*A budai universitás felszenteléséről*), és elragadtatottságában azt állítja, hogy országa immáron az antik görögséggel vetélkedhet.⁴²

Vajon miért írtak ők – és sokan mások – magyarul? Ennek bizonyára számtalan oka volt, és ezek közül legalább az egyik rendkívül praktikus is: a szekularizációval bővült a közönségük, méghozzá nőkkel is, akik nem értettek latinul. Baróti Szabó Dávid egy költeményben így foglalta össze álláspontját 1788-ban: „Örvendj / Legszenetebb örökönk, nagy atyáink nyelve!”⁴³ Ányos, aki igen érzékeny költő volt, 1777-ben így írt: „Ne álmélkodgy pedig, hogy magyarul írok, / Mert ha emlékezem, örömben írok! / Miként miveltetik édes Anya nyelvünk, / S azzal sír széllyétől életre jön nevünk!”⁴⁴

Ismertebb azon irodalmárok megközelítésmódja, akiket felvilágosodottként tartunk számon. Természetesen ők mást hangsúlyoztak. Bessenyei György 1778-ban így érvelt: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” Később hozzátette: „A régi módhoz ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit téves, mint a tudatlanságot sóhajtani.”⁴⁵ Báróczi kedvezően nyilatkozott Rousseau-ról és Helvetiusról. Decsy Sámuel 1790-ben megjelent, a magyar nyelv előmozdításáról szóló könyvében támogatta a gondolkodás és a közlés szabadságát.⁴⁶ Ugyanakkor mindegyikük elismeréssel adózott írásaiban az ország dicső múltjának, és egyikük sem gondolt a fennálló társadalmi rend

ban ki lehetett fejteni a helyi nyelveken, mint latinul, melynek használatát túlzottan megkötötték a klasszikus örökség szigorú konvenciói.

⁴¹ ÁNYOS, 1984. 70–73.

⁴² BARÓTI SZABÓ, 1914. 86.

⁴³ BARÓTI SZABÓ, 1914. 109. A költemény címe *Társaságkötés*, eredetileg 1788-ban jelent meg.

⁴⁴ ÁNYOS, 1877. 68.

⁴⁵ BESSENYEI, 1987. 588., 593.

⁴⁶ BARÓCZI, 1984. 53., DECSY, 1790. 206–207.

felforgatására. Ez esetben is tanulságos lehet egy rövid kitérő a lengyel párhuzamokra. Habár a lengyel reformerek sokkal többet valósítottak meg annál, mint amit a magyarok valaha is akartak, a helyzet mégis hasonló volt. Adam Zamoyski írta, hogy „a francia felvilágosodás gondolkörének kulcs-elemei a bevett vallás és minden ráépülő hierarchia lerombolása, az egyén és tágabban a nemzet »jogainak« gondolata”. Szerinte ezzel szemben a lengyel felvilágosodás jóval kevésbé volt radikális, eszméi és gyakorlata „a rendszer megjavításának, nem pedig megváltoztatásának vagy megdöntésének óhaján alapultak”. Nem véletlen, hogy Zamoyski *A lehetséges művészete* címet adta könyve e fejezetének.⁴⁷ Bármelyik magyar felvilágosodással foglalkozó szerző is joggal választhatta volna ezt a címet.

Így az sem hathat meglepetésként, hogy a két tábor irodalmárai nem zárkóztak el az együttműködéstől. Amikor Bessenyei a Magyar Tudományos Akadémia egyik előképének számító Hazafiúi Magyar Társaság megalapítását tervezgette, Ányos Pált kívánta első titkárnak megnyerni. Batsányi János, a felvilágosult költő és az említett Baróti Szabó Dávid együtt voltak a *Magyar Museum* szerkesztői. A harmonikus együttműködés érdekében időnként még az irodalmi ízlés kényes kérdéseit is félretették. A tradicionalista Dugonics András regényét, az 1788-ban megjelent *Etelkát* olvasva⁴⁸ Kazinczy Ferenc, a lelkes szabadkőműves és felvilágosult alkotó elszörnyedt. Így írt 1788. június 21-én báró Ráday Gedeonnak: „És ennek a’ könyvnek látásán elején-tén nagyon meg-örültem, hazafiúi el-ragadtatást ’s tsak Őseink előtt esmeretes felséges egygyűjséget ’s Magyar tüzet reménylőén; ah, de mint szomorodtam- el, midőn a’ leg-izetlenebb galanteriát a leg-alatsonyabb popularitást ’s gyermeki affectatiót, hogy Magyar vagyok, találtam benne.” Ráday július 8-i válasza – bár szintén kritikus volt – aligha tetszhetett Kazinczynak: „A’ Dugonits Etelkájában magam részéről azt tartom leg nagyobb hibának, hogy sok helyeken sok igen culinaris beszédnek módgyai, sött olykor culinaris szitkokis mentenek belé; holott némelly helyeken stilusában tsak nem a’ Poetica Prosáig fel emelkedik, és elő adásában majd nem az Carmen Epicumnak módgyát kívánnya olykor követni.”⁴⁹ 1789 végére Kazinczy is feladta korábbi felfogását. Ezt írta folyóiratában, az *Orpheusban*: „Prof. Dugonits András Úr Etelkát újjobban nyomtattatja. Azok, a’ kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas óráitól dajkai dallás formán meg-szabadítani akar, erről a’ munkáról igen kantsalúl ítélnék: De nem ez vőlt az Író szándéka. Ő bennünket Atyáinknak régi

⁴⁷ ZAMOYSKI, 1997. 204.

⁴⁸ DUGONICS, 2002.

⁴⁹ VÁCZY, 1890. 191., 194.

idejekre akart vissza-vinni; azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat 's a' t. tette elinkbe, adagiuminkat mentette-meg az el-veszéstől. Némellyek durvák és a' mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád' idejéhez nem éppen illetlenek. Az, a' ki ítélve olvas, az ilyeneken nem akad-fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő Dugonitsát.”⁵⁰ Margaret Ives egy szórakoztató, ám helytálló bekezdést írt az éles választóvonal hiányáról a két oldal között. „A felvilágosult reformerek,” írta Ives „érzelmes könnyeket hullattak, mikor a Szent Korona ünnepélyesen visszatért Budára, míg a tradicionalista »keménymag« leleményesen támasztotta alá előítéleteit a Montesquieu-től és Rousseau-tól kölcsönzött szavakkal.”⁵¹ Természetesen ez a kép csak az összetett mozaik egy részét láttatja, de megítélésem szerint igen sokat mond az egészről. Készülő könyvemben⁵² ehhez hasonló összetett problémák tisztázására törekszem.

Oswald Júlia és Bolgár Dániel fordítása

Vermes Gábor: *The Blending of Traditionalism and the Enlightenment in Hungary during the Second Half of the Eighteenth Century*

In this article, the author proposes a corrective to the progressivist view of 18th century Hungary, which according to him tends to magnify the force and extent of the Enlightenment. Instead, he offers a more complex picture, arguing that the sharp divide between progressives and traditionalists is not so easy to prove on the basis of the sources: the two tended to intertwine in curious ways and to various effects. Moreover, the author sees secularization as a major developments in 18th century Hungary, underresearched and underappreciated by many historians. The gradual breaking down of denominational barriers was a major development in Hungarian history, which preceded the Enlightenment's time and helped the growth of religious tolerance, the emergence of which might have been the greatest change of the century in Hungary. According to the author, more focus on secularization could offer a way to link traditional and enlightened ideas, which we need to do on the basis of the historical evidence. The author concludes that we have to address this complex interrelations rather than aiming to reduce historical epochs to simplistic models.

⁵⁰ DEBRECZENI, 2001. 34–35.

⁵¹ IVES, 1979. 16.

⁵² Könyvemben nyomon követem majd a tradicionális magyar társadalom fokozatos fejlődését 1711-től 1848-ig a jogegyenlőségén alapuló és polgárosodó társadalom felé.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALSZEGHY

- 1942 ALSZEGHY Zsolt: Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetietlen” kora? In: *Irodalomtörténet*, 23. (1942) 1–13.

ÁNYOS

- 1877 ÁNYOS Pál: Virág Benedeknek. In: *Ányos Pál kiadatlan költeményei*. Kiad.: WEISZBARTH Károly. In: *Figyelő*, III. 1877. 68.
- 1984 ÁNYOS Pál: A szép tudományoknak áldozott versek (1780). In: *Ányos Pál válogatott művei*. Kiad.: LŐKÖS István, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.

D'ARGENSON

- 1994 D'ARGENSON, René-Louis : *The Enlightenment*. Oxford, 1994.

H. BALÁZS

- 1967 H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, Akadémiai, 1967.

BALOGH-SZILÁGYI

- 2005 BALOGH Piroska-SZILÁGYI Márton: „... quibus Linguae Hungaricae propagation cordi est.” Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről. In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk.: BÍRÓ Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005. 23–70.

BARÓCZI

- 1984 Baróczi Sándor: *A védelmeztetett magyar nyelv*. Kiad.: SZIGETHY Gábor. Budapest, Magvető, 1984.

BARÓTI SZABÓ

- 1914 BARÓTI SZABÓ Dávid versei. In: *Deákos költők*. 1. kötet. Kiad.: CSÁSZÁR Elemér. Budapest, Franklin, 1914. (*A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára*)

BENDA

- 1937 BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története, a XV–XVII. században*. Budapest, Bethlen Nyomda, 1937.
- 1978 BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, Gondolat, 1978.

BESSENYEI

- 1987 BESSENYEI György: *Magyarság*. In: *Bessenyei György válogatott művei*. Kiad.: BÍRÓ Ferenc, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. (*Magyar Remekírók*)

BÍRÓ

- 2005 BÍRÓ Ferenc: Bevezetés. In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk.: BÍRÓ Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005. 7–21.

BLANNING

- 2000 BLANNING, T. C. W.: *The Eighteenth Century: Europe 1688–1815*. Oxford, Oxford University Press, 2000.
- 2002 BLANNING, T. C. W.: *The Culture of Power and the Power of Culture*. Oxford, Oxford University Press, 2002.

BUTTERWICK

- 1998 BUTTERWICK, Richard: *Poland's Last King and English Culture. Stanislaw August Poniatowski 1732–1798*. Oxford, Oxford University Press, 1998. (*Oxford Historical Monographs*)

CHARTIER

- 1999 CHARTIER, Roger: *The Cultural Origins of the French Revolution*. Durham, N. C., Duke University Press, 1999.

COLLEY

- 1992 COLLEY, Linda: *Britons Forging the Nation 1707–1837*. New Haven–London, Yale University Press, 1992.

DEBRECZENI

- 2001 *Orpheus*. Sajtó alá rendezte: DEBRECZENI Attila. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. (*Csokonai Könyvtár. Források. Első folyóirataink*)

DECSY

- 1790 DECSY Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy Hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Béts, Trattner, 1790.

DUGONICS

- 2002 DUGONICS András: *Etelka*. Sajtó alá rendezte: PENKE Olga. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. (*Csokonai Könyvtár. Források. Régi kortársaink*)

DUTU

- 1989 DUTU, Alexandru: Die Diskussion um Kosmopolitanismus und Patriotismus. In: *Vaterlandsliebe und Gesamtstaatsidee im öster-reichischen 18. Jahrhundert*. Hrsg.: CSAKY, Moritz–HAGELKRYŠ, Reinhard. Wien, VWGÖ, 1989.

ELIAS

- 1982 ELIAS, Norbert: *The Civilizing Process. State Formation and Civilization*. Oxford, Basil Blackwell, 1982.

EVANS

- 2001 EVANS, R. J. W.: The Polish–Lithuanian Monarchy in International Context. In: *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context, c. 1500–1795*. Ed.: BUTTERWICK, Richard. New York, Palgrave, 2001. 25–38.
- 2004 EVANS, R. J. W.: Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy. In: *Austrian History Yearbook*, 35. (2004) 1–24.

FROST

- 2005 FROST, Robert I.: Ordering the kaleidoscope: the construction of identities in the lands of the Polish–Lithuanian Commonwealth since 1569. In: *Power and Nation in European History*. Eds.: SCALES, Len–ZIMMER, Oliver. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 212–231.
- 2006 FROST, Robert I.: The Nobility of Poland–Lithuania, 1569–1795. In: SCOTT, Hamish M.: *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Volume 2: Northern, Central and Eastern Europe*. 2006. New York, Palgrave, 266–310.

GVADÁNYI

- 1790 GVADÁNYI József: *Egy falusi nótáriusnak budai utazása, melyet önnön maga abban esett viszontagságaival egygyütt az elaludt vérű magyar szívek felszerkentésére, és mulatságára e versekbe foglaltt.* Pozsony és Komárom, 1790.
- 1788–91 Gvadányi József levelei Péczeli Józsefhez, 1788–1791. In: MTAKK, *Magyar irodalmi levelezések 4-r*, nr. 148.

IVES

- 1979 IVES, Margaret C.: *Enlightenment and National Revival Patterns of Interplay and Paradox in late 18th Century Hungary.* London, Ann Arbor, 1979.

KANT

- 2001 KANT, Immanuel: Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? Vidrányi Katalin ford. In: KANT, Immanuel: *Történetfilozófiai írások.* Szerk.: MESTERHÁZI Miklós. Szeged, Ictus, 2001, 15–22.

Kazinczy

- 1981 Kazinczy Ferenc levelezése. 2. kötet. Kiad.: VÁCZY János. Budapest, 1891.

KÓKAY

- 2000 KÓKAY György: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra.* Budapest, Universitas, 2000.

LAVER

- 1972 LAVER, James: *The Age of Illusion. Manners and Morals 1750–1848.* New York, D. McKay, 1972.

LUKOWSKI

- 1991 LUKOWSKI, Jerzy: *Liberty's folly. The Polish–Lithuanian Commonwealth, 1697–1795.* London, Routledge, 1991.

MADARIAGA

- 1990 de MADARIAGA, Isabel: *Catherine the Great. A Short History.* New Haven, Yale University Press, 1990.

MAKKAI

- 1991 MAKKAI, László: *The Crown and the Diets of Hungary and Transylvania in the Sixteenth Century*. In: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Eds.: EVANS, R. J. W.–THOMAS, T. V. New York, Macmillan, 1991.

MARZALI

- 1907 MARZALI Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907.
- 1910 MARZALI Henrik: *Hungary in the Eighteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1910.

MÁRIAFI

- 1785 MÁRIAFI István (= Szaitz Leo Mária): *Igaz Magyar. Az az igaz magyaroknak Máriához az ő nagy asszonyokhoz és nagy pátronájokhoz való különös ájtatosságáról; és a' mostani ujságokról*. Első rész: *Az igaz és nem-igaz Magyarokról általlyában*. Párizs és Berlin, 1785.

MANUEL

- 1965 MANUEL, Frank E. (ed.): *The Enlightenment*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1965. (*Spectrum Books*)

MUNCK

- 2000 MUNCK, Thomas: *The Enlightenment. A Comparative Social History 1721–1794*. London, Oxford University Press, 2000.

OUTRAM

- 2003 Outram, Dorinda: *The Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

PAJKOSSY

- 1985 PAJKOSSY Gábor: *Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében a felvilágosodás jegyében*. In.: *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Szerk.: KLANICZAY Gábor–POÓR János–RING Éva. Budapest, ELTE, 1985. 163–176.

PETER

- 1995 PETER, Laszlo: Montesquieu's Paradox on Freedom and Hungary's Constitutions 1790–1990. In: *History of Political Thought*, 16. (1995) 1. 77–104.
- 2005 PETER, Laszlo: The Irrepressible Authority of the Tripartitum. In: *The Laws of Medieval Hungary*. Vol. 5. Eds.: M. BAK, János-BANYÓ, Péter-RADY, Martyn. Idyllwild–Budapest, CEU, 2005.

RADY

- 2000 RADY, Martyn: *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. Houndmills–New York, Palgrave, 2000. (*Studies in Russian and East European History*)

SOMMERVILLE

- 1992 SOMMERVILLE, C. John: *The Secularization of Early Modern England. From Religious Culture to Religious Faith*. Oxford, Oxford University Press, 1992.

SMELSER–BALTES

- 2001 SMELSER, Neil J.–BALTES, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam–Paris–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo, Pergamon, 2001.

SOÓS

- 2005 SOÓS István: II. József nyelvrendelete és a hivatalos Magyarország. In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk.: BÍRÓ Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005. 261–301.

SUGAR

- 1958 SUGAR, Peter F.: The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Eighteenth Century Hungary. In: *Journal of Central European Affairs* 17. (1958) 4. 331–355.

SZIJÁRTÓ

- 2005 SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest, Osiris, 2005.

SZÚCS

- 1997 SZÚCS Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, Balassi-JATE-Osiris, 1997. (*Osiris könyvtár. Irodalom*)

TARNAI

- 1969 TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez*. Budapest, Akadémiai, 1969. (*Modern filológiai füzetek*)

VÖRÖS

- 1989a VÖRÖS Károly: A társadalmi fejlődés Magyarországon. In: *Magyarország története tíz kötetben. 4/1. kötet. Magyarország története 1686–1790*. Főszerk.: EMBER Győző–HECKENAST Gusztáv. Budapest, Akadémiai, 1989. 675–731.
- 1989b VÖRÖS Károly: A társadalom az életmód tükrében. In: *Magyarország története tíz kötetben. 4/1. kötet. Magyarország története 1686–1790*. Főszerk.: EMBER Győző–HECKENAST Gusztáv. Budapest, Akadémiai, 1989. 733–762.

WHELAN

- 1999 W. WHELAN, Heide: *Adapting Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Köln-Weimar-Wien, Böhlau, 1999. (*Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart*, 22.)

ZAMOYSKI

- 1997 Adam ZAMOYSKI: The Art of the Possible. In: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland: The Constitution of 3 May 1791*. Ed.: FISZMAN, Samuel. Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1997. 203–232.